

(Əvvəlki qəzetin 27 dekabr tarixli sayında)

Əhməd bəyin oğlu- tanınmış yazıçı, publisist və Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi Səməd Ağaoğluna göndərdiyi cavab məktubu kədarli və təsirlidir. Səməd Ağaoğlu özünün "Atamın xatirələri" kitabında atasının məktubundan ətraflı bəhs edir. Əhməd bəy oğluna məktubunda yazırdı:

"Məktubunu aldım. Səhv eləmirsen. O gün həm xəstə idim, həm də sənə hirsələnmişdim. Xəstə idim. Çünki artıq həmişə xəstəyəm. Taqətim, qüvvəm tükənib. Ən kiçik bir hərəkət, ən balaca bir tərpəniş məni yorur. Həmişə əsəbilik içərisində gah birinə, gah digərinə çıxmırmaqda-yəm. Əminəm ki, bu səbəbdən artıq ətrafımdakılar da məndən beziblər. Özüm kimi, onlar da mümkün qədər tezliklə məndən canlarını qurtarmağı düşünürlər. Əgər yanımda olsan, sən də eyni cür fikirləşərdin. İndi başa düşürəm ki, qocalıq yalnız səhhəti yerində olan adamlara yararlıdır. Mənim kimi sağlamlığını itirənləri uzun müddət yaşatmağa dəyməz. Sənə hirsələnəydim də eyni şeydən qaçnaqlanırdı. Uşaq kimi hər dəqiqə aranıb-axtarılmağı istəyirdim. Belə olmayanda ağılıma qəribə şeylər gəlir, özümə yer tapa bilmirdim". Məktuba tarix qoyul-

məktublarında da bunu açıqca bəyan edirdi. O, kinayə ilə yazırdı ki, sanki cahanın bütün müharibələrinə səbəb buradakı türklər imiş. Ə. Ağaoğlu mücadiləsinin müqəddəsliyinə dərinəndən inanırdı.

Əhməd bəy Ağaoğlunun Maltadan yazdığı şəxsi, ailə mənşəli məktublar bu gün mühüm tarixi və ictimai əhəmiyyət kəsb edir. Həmin məktublardan bir neçəsinə diqqət yetirək. 23 fevral 1920-ci tarixli məktubunda doğmalarından hal-əhval tutur, şirin bir yuxusunu danışır və məktubunu belə bitirir: "Beni hiç düşünmeyiniz. Filhakika hayatımız pek yeknesaktır, fakat katiyen melal-aver değildir. Allah memleket ve milletimizin akibetini iyi etsin. Bu acılar unutulur. İnşallah, işlerin de yoluna girdiği hiss olunuyor. Artık hakkın tecellisi yüzü görünmeye başladı. Biraz daha sabır... Benden bütün dost ve

qəzetçi – yazar, dürüst siyasətçidir. Hürriyyət və demokratiya aşıqı bir insan, milliyətçi və inqilabçı ziyalı, inanılmış və vəfali dost, yaxşı ailə başçısı, şəfqətli atadır. Deyə bilirik ki, o, insanlığın bütün üstün cəhətlərini və məziyyətlərini öz simasında toplamış böyük insan, heykəlləşmiş şəxsiyyətdir". Tanınmış türk qəzetçisi, publisist Fəxrəddin Gülsevən

müavini, dövlət naziri olmuşdur. 1960-cı il, 27 may dövlət çevrilişi ilə əlaqədar ömürlük həbs cəzasına məhkum olunmuşdur. Nəvəsi Təkdaş Ağaoğlunun siyasi görüşlərinə və fəaliyyətinə görə uzun illər İsveçrədə sürgün həyatı keçirmişdir) adama elə gəlir ki, o, 28 may 1920-ci il tarixli məktubundakı tövsiyəsinə həm də, onlara ünvanlamışdır: Unutmayın ki,

Əhməd bəy Ağaoğlunun epistolıyər irsi

mamışdı... Vəziyyətdəki böhran dərinləşirdi. Aldığım məktub atamın son əl yazısıdır. Qəribə təsadüf! Məndə və bacı-qardaşlarımda olan yüzlərlə məktubunun hamısının altına tarix qoyulub. Son məktubunda isə bunu nədənsə unutmuşdu".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Əhməd bəyin Malta məktubları dramatik və təsirli olması ilə diqqəti çəkir. Oudur ki, bu bərədə bir qədər ətraflı bəhs edəcəyəm. İstanbulla səfərlərimin birində öyrəndim ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun nəvəsi Təkdaş Ağaoğlu sağdır və ehtimal ki, onda babasına aid sənədlər var. Təkdaş bəylə görüşmək üçün ilk cəhdim uğursuz olsa da, fikrimdən dönmədim. Dövlət Tarix Arxivinin əməkdaşı Anar Mirəliyevlə İstanbulla növbəti ezamiyyət zamanı Təkdaş bəyin mənzilində onunla, xanımı, tanınmış rəyaf və seramik heykəl sənətçisi Qədriyə Əzəl Ağaoğlu ilə görüşdük.

Çarlz Dikkensin, Mixail Şoloxovun, Yevgeni Yevtuşenkonun, Fyodor Dostoyevskinin bir sıra əsərlərini orijinaldan türk dilinə tərcümə etmiş Oksford Universitetinin məzunu Təkdaş bəy atasının, babasının, özünün də çox acı-ağır, məşəqqətli, mərhumiyyətlərlə dolu, eyni zamanda, şərfəli, mənalı həyat yolu keçdiklərini söylədi. Qürurla bildirdi ki, sürgünlərə, həbslərə, təqiblərə baxmayaraq əqidəməzə dönmək çıxmamış, şərfəli ömür yaşamışdır. Heç şübhəsiz ki, Ağaoğluların düçar olduqları həyat tərzini onlara məxsus sənədlərin də pərə-n-pərən olmasına, əldən-ələ keçməsinə, bəzən itməsinə səbəb olmuşdur. Təkdaş bəy bacardıqca ata-baba yadigarlarını toplamağa, qorumağa səy etmişdir. Bizə təmənənəsiz olaraq verdiyi sənədlərin arasında nəgriyyat məhsulları – ərəb, latın əlifbası ilə buraxılmış qəzet, jurnal, kitablar, eyni zamanda, əlyazmalar var. Həmin sənədlər, o cümlədən Əhməd bəy Ağaoğlunun Maltadan ailə üzvlərinə yazdığı 22 məktubun orijinalı Milli Arxiv İdarəsinə müvafiq aktla təhvil verilmişdir.

İstanbulun işğalından (1918) az sonra, əslində, Anadoludan başlanan Milli Qurtuluş Hərəkatını zəiflətmək və beşiyində boğmaq məqsədi ilə ingilislər sözdə erməni soyqırımını təşkilatçılarıncı çəzaləndirmə adıyla tanınmış partiyası və dövlət xadimlərinin, yüksək rütbəli zabitlərin, yazıçı-publisistlərin, naşir və qəzetçilərin "ovuna" başladı: edamlar, təqiblər, cismani və mənəvi təzyiqlər, xalqın mübarizə ruhunu, müqavimət əzmini qırmağa yönəlmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlunun da daxil olduğu generallardan, millət vəkillərindən, nüfuzlu ziyalılardan ibarət 145 nəfərin 1919-cu ilin martından başlayan, 1920-ci ilin oktyabrınadək davam edən həbsi və Maltaya sürgünü də bu məqsədi daşıyırdı. Hətta süll sazışından sonra da türkləri sürgündə saxlayan düşmənin niyyətinə Əhməd bəy anlayırdı və Malta

arkadaşlara, amca-zadələrə selam... Cümlənizin gözlerindən öperim. Ahmed.

"Göründüyü kimi, sürgünün bütün ağrı- acıları Vətən məhəbbətini, onun gələcəyi ilə bağlı qayğıları unutturmamışdır! Əhməd bəy Ağaoğlunun Malta sürgünündən ailəsinə göndərdiyi məktublar sürgün həyatının mərhumiyyətlərini, sıxıntılarını bütün çıpaqlığı ilə ortaya qoymaqla yanaşı, onun nə qədər dözümlü, iradəli və nikbin bir insan olduğuna da dələlət edir.

Məktublardan aydın görünür ki, ən çətin anlarda belə o, doğma Vətəninin, Vətəni qədər sevdiyi Türkiyənin mövcud durumu üçün narahatdır, iki qardaş ölkənin gələcək təleyini daim düşünür. Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlunun sürgündən yazdığı məktublar tarixçilər, ədəbiyyatşünaslar üçün əhəmiyyət kəsb edir, eyni zamanda, həmin sənədlər gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynaya bilər.

Ə. Ağaoğlunun 10 mart 1920-cil tarixli məktubundan sətilər: "Azizim Sitare ve Hümay! Elhamdülillah sıhhat ve seləmetim berkemaldır. İstanbul'un geçirmekte olduğu buhranları, təcürbeleri gazetələrde okuyuru. Tabii biz de sizin kadar müteessir oluyuru fakat sabir ve tahammül etmelidir. İnşallah, hak ve adalet yerini bulur. Bu kadar sıxıntılardan sonra, elbette ki, Cenab-ı Hak bizim de yüzümüzü güldürür...Kafkasyadan haber alıyormusunuz? Oranın hali nasıldır?...Param heman tamamen bitmek üzeredir. Burada ise parasız kalmak pek müşkül bir iştir. Her şey paraya māl oluyor. Binaenaleyh sizden acele ile bana para göndermenizi rica ederim".

Əhməd bəyin 27 iyul 1920-ci il tarixli məktubu da həmin sürgün həyatının ağırlığını, həm də ədalətin gec-tez qalib gələcəyinə inamını əks etdirir: "Son göndərmiş olduğunuz on liranı da vərird olduğunuzun tebliği ettiler. Pek minnettar ve müteşekkirim. Bilseniz bu para meselesi ile sizi iz'ac etməkten ne kadar müteessirim. Bu kadar ihtiyaç ve müşkülət içinde bir de beni burada beslemeyi düşünmek ne kadar elim bir vaziyet! Lakin ne yapayım Sitare'ciğim? Siz de ben de sabir ve tahammül etməliyiz. İnşallah, er geç hakikat tezahür eder ve bu yaman günler, haksız işkenceler geçer!"

18 mart 1920-ci il tarixli məktubunda Əhməd bəy "düşmənin zülm və cəfası nə qədər çox olsa, mən bir o qədər xoşbəxt olur və öz gözümde ucalıram" yazır və ailəsinə də bunları tövsiyə edirdi: "Siz de bunu böyle bilerek tahammül ve sabr ediniz. Hesap günleri geldiği zaman kızarak yüz olmayacağız. Geçmiş mektuplarımda da yazmıştım. Bana tezlikle para gönderiniz. Cümlənizin gözlemlerinizden öperim".

"O, heysiyyətli və möhtəşəm bir mütəfəkkirdir, mərd və cəsur mücadilə adamı, professor və maarifçi, usta

Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında yazdığı bu sətiləri təsadüfən xatırlamadıq. Mübaliğəsiz deyə bilirik ki, Əhməd bəyin yalnız Malta sürgünündən ailəsinə göndərdiyi məktublar onu bu sözlərlə xarakterizə etməyə kifayət edərdi. 17 may 1920-ci ildə adətli üzrə "Əzizim Sitare və Humay" yazaraq başladığı məktubun hər cümləsindən ədalətsizliyə qarşı od püskürür, hər sətirdə nikbinlik duyulur, Vətənə məhəbbət hiss olunur, ailəyə sədaqət seziilir, çətinliklərə dözmək, sinə gərmək əzmi , iradəsi ifadə olunur: "Haksız yere bir buçuk seneden beri ailemden, vatanımdan, hürriyetimden mahrum edilerek hatta askeri mahkemede bile muhakeme edilmeme sekiz kere en yüksek yerlere yazarak talep ettiğim ve hiçbir cevaba nail olmadığım halde bu gibi na-reva muamelelere – ki hiç bir kavaid-i insaniye ile kabil-i telif addolunamaz – maruz kalmamız neden? Eđer maksat bizi manen yıprandırmak ise bittabi bu maksada nail olunamaz! Zira bizim de güvəndiğimiz, sıyındığımız bir hak, bir adalet-i əliye vardır. İnşallah o adalet, o hak bir gün yerini bulur. Ona kadar siz ve ben sabir ve tahammül etmekle mükellefiz. İstanbul'dan aldığım haberler, sizin ne kadar müşkülət ve sıxıntılar içinde çırpındıklarınızı tasavvur etmeme kâfidir. Ben vaziyetin bu kısmını düşündükçe çıldıracağım geliyor. Nasıl geçiniyorsunuz, ne yapıyorsunuz? Hüseyin'den, Bakırstan birisi imdadınıza koşamadılar mı? Kafkasya'dan varid olan haberler artık bundan sonra onların da gelmeyi ümidini tamamen kat' ediyor. Eđer şimdiye kadar gelmedilerse bundan sonra artık gelemezler. O halde ne yapacaksınız? İşte bu sual, beni bütün bütün eziyor."

Əhməd bəy Ağaoğlunun 16 iyun 1920-ci tarixli məktubu da eyni hiss və duyğularla, eyni kinayə və istehza ilə, zülmə və ədalətsizliyə eyni üsyankarlıqla qələmə alınmışdır: "Azizim Sitare ve Humay! Bu mektubu size aci bir duygunun tesiri ile yazıyorum. İngilizler yeniden kendilerine has olan adaletten bir numunesini daha gösterdiler. Bugün burada bir liste tebliği olundu. Listeye dâhil olanlara şehirde serbest gezmek müsaadesi veriliyor. Bütün heyet-i vükelaya, merkez-i umumî azalarına bu serbesti verildiği halde ne benim ve ne de Ziya Beyin namımız listeye idhal edilmişdir [alınmamıştır]. Anlarsınız ya! Bütün fenalıkları biz yapmış imişiz! Bu adamlar bu gibi zulüm ve cefalarla bizim güya kuvve-i maneviyemizi kesr edeceklermiş! [manevi gücümüzü kıracaklarmış] Bilmiyorlar ki biz Afrikalı Berber akvamına [kavimlerine] mensup değiliz. Bizim gibiler üzerine zulüm ve cefa tamamen aksi tesirler icra eder. Siz de orada bittabi bu gibi şeylerden müteessir olmazsınız.] Hakkıma masumiyetime istinaden sekiz kere İngilterenin en yüksek makamlarına müracaat ettim, günahımı sordum, muhakeme edilmeme istedim, fakat hak karşısında utananlar cevap bile veremediler. Kendi vicdanları bile isyan etti. Bu kere de bu gibi küçük şeylerle beni izac etmeye [bunaltmaya] kalkışıyorlar. Azap değil, vecd ve lezzet duyuyorum".

Ağaoğlun nəslinin Əhməd bəyden sonrakı davamçılarının ömür yolu ilə tanışlıqdan sonra (oğlu Səməd Ağaoğlu oğlu (1909-1982) yazıçı, publisist və Türkiyənin dövlət və siyasi xadimi, üç dəfə Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmiş, Baş nazirin

bizim vəzifəmiz bütün bunlara mətənet və səbrlə dözməkdir.

Malta məktubları, həm də bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətlər haqqında məlumat əldə etmək üçün mötəbər mənbədir. Bu baxımdan təqdim edilən Əhməd bəyin 10 iyun 1920-ci il tarixli məktubu da istisna deyil. Məktubda adı çəkilən Bolu məbusu (millət vəkilii) Mehmet Həbib bəy, heç demə, Avropa Birliyi və Avropa Parlamenti yaratmaq ideyasını hələ 110 il əvvəl – Osmanlı Məclisi- Mebusun 18 iyul 1908-ci il tarixində keçirilən iclasında çıxışı zamanı irəli sürübmiş (ətraflı bax: Türkiyə, Okan Konuralp. Bolulu Habib Beyle AB sahasında. "Hürriyyət" qəzeti , 22 avqust 2011).

Əhməd bəyin məktubunda adı çəkilən Əsəd paşanın şəxsiyyəti və fəaliyyəti də maraqlıdır. Onu da ingilislər, "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyəti ilə əlaqələrdə və əməkdaşlıqda günahlandıraraq, Maltaya sürgün etmişlər. Əsəd paşa sürgündə xəstələri müayinə və müalicə etmiş, hətta "Göz xəstəlikləri" adlı bir kitab da yazmışdır ki, Ə. Ağaoğlu məktubunda buna işarə vurur. Sürgün həyatından sonra bir sıra məsul vəzifələrdə çalışmış, özəl göz klinikası açmış, İstanbulun nüfuzlu həkimi kimi ad-san qazanmışdır.

Heç şübhəsiz ki, Ə. Ağaoğlu məktubundakı əsirlikdən azad olunanlardan bəhs edərkən "Bu kere gidenler arasında zavallı bizim Karslılar da vardır. Bilseniz, onların kurtulmalarına ne kadar memnun oldum. Zavallılar burada büyük bir usret [sıkıntı] ve ihtiyaç içinde kıvranıyorlardı." cümlələri də diqqəti çəkir və maraqlıdır.

Əhməd bəy Ağaoğlunun epistolıyər irsi haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq, aşağıdakı qənaətlərə gələ bilirik. Əhməd bəy Ağaoğlunun epistolıyər irsi:

- böyük mütəfəkkir, yazıçı, publisist, dövlət xadimi, istiqlal mücahidi, naşir və redaktorun həyat və fəaliyyətinin, yaradıcılığının daha dərinəndən, hərtərəfli tədqiqi, təhlili və dəyərləndirilməsi, ağaoğlunluğun inkişafı üçün zəngin və mötəbər materialdır;
- onun şəxsiyyət kimi formalaşmasının və yaradıcılıq təkamül və təməyüllərinin səbəb və hədəflərini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir;
- mütəfəkkir ədəbi əhatə edən mühitin, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatına daha yaxından bələd olmaq üçün etibarlı zəmin yaradır;
- silahdaşlarının həyatı, fəaliyyəti, onların məram və məsələləri, qarşılıqlı münasibət və fəaliyyətləri haqqında ciddi və obyektiv məxəzdir;
- ermənilərin mənfur simasını ifşa edən, onların iç üzünü açan əsaslı dəlil və sübutlardır;
- milli adət-ənənələrə, xalqımıza mənsub ailə-məişət münasibətlərinə, qadın ədalətinə, demokratiyə dəyərlərə önəm verən mütərəqqi fikirlərdir;
- istiqlala, demokratik dəyərlərə, milli dövlətçiliyə, türkçülüyə bağlılığı, məfkurə, dostluq, sədaqət yolunda şərfəli xidməti tələq, tebliği və təşviq edən vasitədir;
- gənc nəslin milli ruhda, vətənpərvərlik tərbiyəsində mühüm rol oynaya biləcək əvəzsiz bir nümunədir.

Abid TAHİRLİ,
filologiya elmləri doktoru